

גני הפסגות ברמת גן

צעירה מרואני

עצים כצירים רדיאליים). מודל עיר הגנים של Howard זכה לתהודה רבה, ועד מהרה התארגנו אגודות ערי גנים באנגליה ובגרמניה, ובהמשך גם בארצות נוספות באירופה, אשר יזמו הקמת ערי גנים ושכונות גנים, בעיקר על בסיס העקרונות הצורניים שהתווה המודל (Ward 1992). בין השאר השפיע החזון התכנוני החדש גם על מתכננים ופעילים ציוניים אשר נחשפו לרעיון באירופה, ובעקבות זאת התארגנו גם בארץ ישראל אגודות להקמת יישובים ושכונות גנים בחלקה הראשון של המאה העשרים (כץ, 1983; Tal 1995). אחת השכונות הראשונות שהוקמו בארץ ישראל על פי דגם עיר גנים הייתה אחוזת בית – אשר לימים שמה שונה לתל אביב – שהוקמה בשנת 1909 כפרבר מודרני בשטח חולות מחוץ ליפו, ביזמתה של קבוצה יהודית שמאסה בתנאי הדיור הירודים ביפו והמחירים המאמימים בשל הביקוש הגואה. תל אביב הייתה לסיפור הצלחה מידי, ובתוך שנים ספורות הפכה מפרבר של יפו למוקד עירוני בפני עצמה (כץ 1997). הצלחתה של תל אביב עודדה את התארגנותן של אגודות נוספות כדי להקים פרברי גנים עירוניים נוספים בארץ ישראל, במטרה זו תמכו המוסדות הציוניים באותה תקופה (כץ 1984). בין השאר הוקמו שכונות בחיפה (כץ 1983) ובירושלים (ביגר 1977), וכן הוקמו מספר יישובי גנים סמוך לתל אביב, ובהם היישוב עיר גנים (לימים רמת גן) שהוקם בשנת 1921, ובני ברק הסמוכה שהוקמה בשנת 1924.

מעיר גנים לרמת גן

בתקופה אשר קדמה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה התארגנו מספר אגודות כדי להקים יישובי גנים חדשים בסביבת תל אביב, כדי לצאת מתוך הצפיפות המתהווה בתל אביב המתפתחת במהירות לחיים בעלי אופי כפרי ושקט יותר. הדומיננטית שבהן הייתה אגודת "עיר גנים" שנוסדה בשנת 1914 ביזמתו של ד"ר יהודה לייב מטמון-כהן, מנהלה של הגימנסיה העברית הרצליה באותה תקופה וממקימי "אחוזת בית". מטרתה הייתה להקים התיישבות חקלאית-קואופרטיבית בקרבת תל אביב, במקום שבו הקרקע זולה יותר ואפשר לבנות ביתר רווחה בתים המוקפים משקי עזר קטנים (אלדד ופפר 1965, משעל 1991). תקנון האגודה נועד להבטיח צביון כפרי ליישוב המיועד, פעילות על בסיס ערבות הדדית, הדגשת ערכי עבודה וקיום תרבות עברית. בתקנון נקבע, בין השאר, כי כל חבר יקבל מגרש בן 5 דונמים שישמש ברובו משק עזר, ואילו השטח שיוקצה לבניית הבית לא יעלה על חצי דונם, כדי לשמר את האופי הכפרי. החברים התחייבו לעבד את אדמתם בעצמם ולא להעסיק פועלים שכירים. נאסרה על המתיישבים פתיחה של חנות, בית מלון או בית חרושת ללא הסכמת הוועד. נקבע, כי אספקת מצרכי יסוד כגון לחם, בשר ומוצרי חלב

מילות מפתח: עיר גנים, ריכרד קאופמן, אברהם קריניצי, משה כבשני, גן אברהם, גן שאול, גן יהודה, גן הבנים

מבוא

מאמר זה עוסק בארבעה גנים בעיר רמת גן – גן אברהם, גן שאול, גן יהודה וגן הבנים. גנים אלה מייצגים פרקים בנוף ובהיסטוריה של עיר אשר החלה דרכה כיישוב כפרי למחצה בשם "עיר גנים". היישוב הוקם בשנת 1921 כחלק מתופעה רחבה של הקמת יישובי גנים ושכונות גנים בארץ ישראל בראשית המאה ה-20. הגנים שבהם עוסק המאמר ממוקמים על פסגות גבעות הכורכר שנכללו בתחום היישוב, בשטחים שיועדו לכך בתכנית שהכין ריכרד קאופמן. מיקומם של הגנים ומרכיביהם, הרעיון התכנוני שהם מבטאים, הנסיבות ההיסטוריות והאישיות שהיו מעורבים בהקמתם מקנים להם חשיבות מקומית, לאומית ואוניברסלית. המאמר פותח בסקירה קצרה של הרקע והנסיבות שהובילו להקמת גני הפסגות. בהמשך מתוארים הגנים, אשר נשתמרו עד עתה כשטחים פתוחים בלבם של עיר המצויה כיום בתהליכי בנייה וציפוף מואצים, ומוצגות הבעיות המקשות על המשך שימור ערכיהם התכנוניים, הנופיים וההיסטוריים. הפרק האחרון של המאמר דן בגני הפסגות כנופי תרבות המייצגים ערכי מורשת במישור האוניברסלי, הלאומי והמקומי, ומתווה דרכי פעולה מוצעות לשימורם.

רקע – ערי גנים בארץ ישראל

בחלקה הראשון של המאה ה-20 התפשטה תופעה של הקמת ערי גנים ושכונות גנים בארץ ישראל. הרעיון התכנוני שעמד בבסיסם של יישובי הגנים היה מודל עיר הגנים (garden city) הידוע אשר הוצע על ידי Ebenezer Howard בספרו "Tomorrow: A Peaceful Path to Real Reform" משנת 1898. הצעתו הציגה תפיסה כוללת של תכנון ערים בצפיפות נמוכה יחסית, בתוך שטחים פתוחים ובשילובם. תפיסה זו הושתתה על עקרונות חברתיים-כלכליים (כמו: רפורמה קרקעית – בעלות משותפת על הקרקעות, קואופרטיביות – הפעלה משותפת של נכסים ועסקים, הכלה עצמית – הקהילה מספקת את כל צרכי הפרט, הגבלת גודל האוכלוסייה – קהילה חברתית), עקרונות סביבתיים (כמו: הפרדה בין מגורים לבין שימושי קרקע מטרידים כמו תעשיות וצפיפות בנייה נמוכה) ועקרונות צורניים (כמו: מבנה מעגלי של העיר, שימוש בשטחים פתוחים כחגורות ירוקות וכהפרדה בין ערים ובין שכונות בתוך העיר, ריכוז מבני ציבור ופארקים במרכז העיר או השכונה, שדרות של

(כיום מרכז העיר) שבמרכזם הקצה מגרש מרובע לבנייני ציבור (כיום כיכר רמב"ם, שבה מצויים בית הכנסת המרכזי, בית האזרח ובניין קולנוע אורדע לשעבר). כמו כן הוא התווה דרך (כיום רחוב ארלחורוב) המחברת בין אזור "העמק" לבין אזור "מוסררה" (נחל איילון) ממערב, בתוואי מתקלקל העוקב אחרי קווי הגובה הטבעיים של הגבעה. בפסגות הגבעות ועל כתפיהן הקצה קאופמן שטחים ציבוריים שנועדו להקמת מבנים לצורכי הציבור, וצמודים להם שטחים פתוחים, שביניהם מקשרים צירים ירוקים – שדרות עצים. השטחים שלא הוקצו לצורכי ציבור חולקו לחלקות אשר הוגרלו בין המתישבים, בדומה להגרלה שנערכה באחוזת בית.

תכניתו של קאופמן מומשה כמעט במלואה בכל מה שנוגע להתוויית הרחובות והקצאת חלקות המגורים. לעומת זאת, התעכבה הבנייה בחלק מהשטחים שהוקצו לצרכים ציבוריים בפסגות הגבעות, ככל הנראה מסיבות כלכליות. בכמה מאלה הוקמו במהלך שנות ה-30 וה-40 גנים ציבוריים שהם נושאו של מאמר זה: גן אברהם הנמצא בפסגת רחוב שרת ("ההר"), גן שאול בפסגת רחוב מעלה הצופים ("הר הגנבים"), וגן יהודה בחלקו הגבוה של רחוב לאן, על כתף גבעת "הר הגנבים", במקום שעל פי תכניתו של קאופמן נועד למבנה ציבורי (בית העם). הגן הרביעי שבו נעסוק, גן הבנים, הוקם מאוחר יותר בשטח שכונת רמת יצחק לאחר שסופחה לרמת גן, אולם מבחינות רבות הוא ממשיך את הרעיון התכנוני המשתקף בגני הפסגות הקודמים.

חלקם של קריניצי וכבשני במימוש הגנים

כשם שכוונותיו התכנוניות של קאופמן בדבר השימוש בפסגות הגבעות – דהיינו הקמת מבני ציבור שצמודים להם שטחים פתוחים – התממשו רק בחלקן, כך גם פיתוח הגנים הציבוריים באתרים אלה לא היה מתממש, ככל הנראה, אילולא מעורבותם של שני אנשים: אברהם קריניצי ראש העיר, ומשה כבשני שהיה מנהלה הראשון של מחלקת הנטיעות בעיר. קריניצי היה ראש העיר של רמת גן במשך 43 שנים ברציפות, מאז בחירתו לראשונה לראשות המועצה המקומית בשנת 1926 ועד מותו בתאונת דרכים בשנת 1969. קריניצי שהיה "משוגע" לגנים ולצמחייה, כפי שהוא מעיד על עצמו בספריו (קריניצי 1962; 1970), ביקש להרבות בגנים ציבוריים ובנטיעת צמחים בכלל, והתעקש לפתח גנים בשטחים הציבוריים שהקצה קאופמן. בעניין זה הוא נעזר במשה כבשני, שהחל לעבוד כמנהל מחלקת הנטיעות ברמת גן בשנת 1934 על פי הזמנתו של קריניצי.

לכבשני שהמשיך בתפקידו עד שנות ה-70 והיה אחראי לעיצובם ולהקמתם של הגנים הוותיקים, הייתה משנה סדורה בעניין עיצוב הגנים, שאותה ביטא בין השאר במאמרו "אמנות הגנות": "...שני יסודות עיקריים שעליהם מושתת תכנון גנינו בהתחשבנו, כמובן, בגורם הטופוגרפי, הסביבה, טיב הקרקע, האקלים ועוד... הם: גושי צל ומים. הצל מגן מפני קרני השמש, מפחית את צפיפותם של גושי הבניינים... ממזג את האקלים ומגביר את כמות המשקעים... המים, בצורת מפלי מים, מזרקות, בריכות ואגמים – הם הקישוט הנאה ביותר לגן. הם מכניסים בו חיים ומשמחים את לב האדם... שטחי דשא, ערוגות פרחים והכנסת האבן במקומות

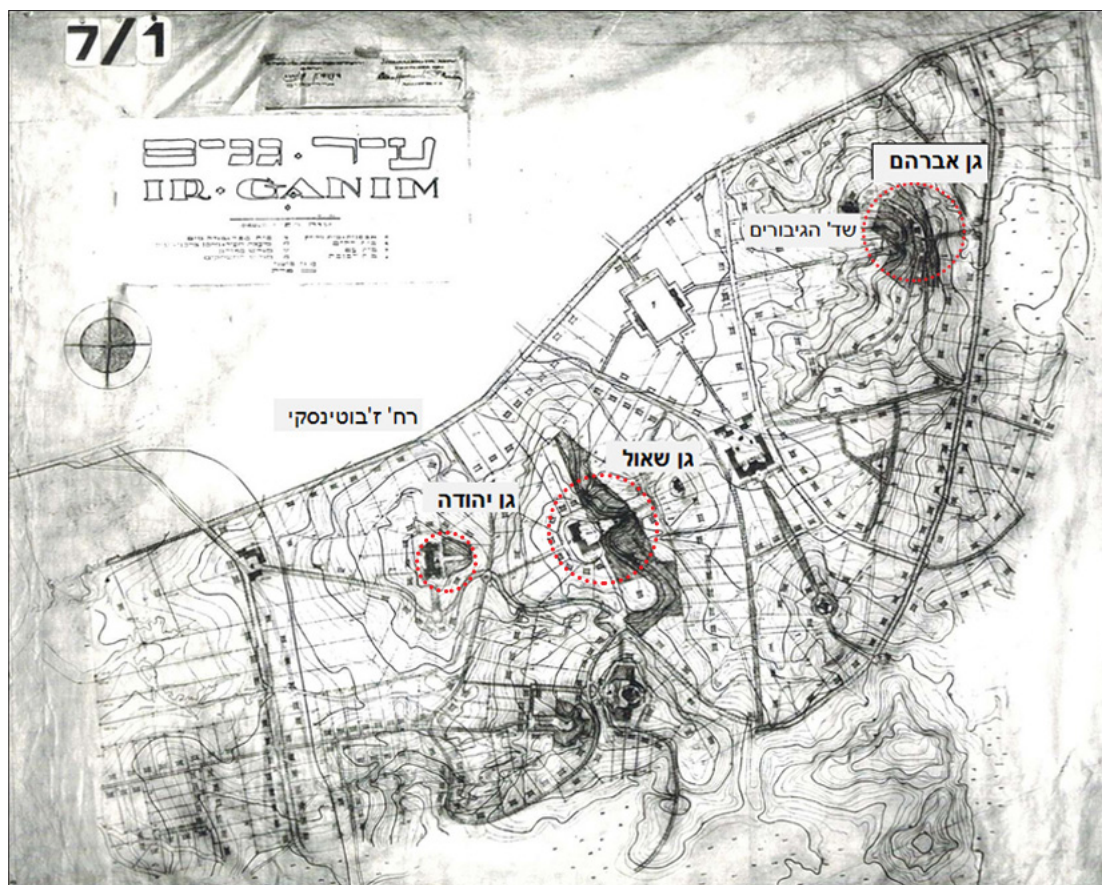
תיעשה על ידי מאפייה, אטליז וכדומה משותפים, ונאסר על אנשים פרטיים לפתוח חנויות כאלה. עוד נקבע, כי כל ענייני החברה יתנהלו בעברית, ומי שאינו יודע עברית לא יוכל להתמנות לשום מינוי בה (אלדד ופפר 1965). התקנון משקף כמה מהעקרונות החברתיים של מודל עיר גנים המקורי, כמו קואופרטיביות, ערבות הדדית, בעלות משותפת על נכסים והכלה עצמית.

בחנוכה תרפ"א (דצמבר 1921), עלה היישוב "עיר גנים" על הקרקע, בשטח של 1800 דונם באזור גבעות הכורכר שממזרח לתל אביב, אשר נרכש מערביי הכפר סלמה. בראשית הדרך התנהל היישוב כמושב שיתופי, על פי העקרונות של שיתוף וערבות הדדית שנקבעו בתקנון אגודת "עיר גנים". אולם בהמשך בוטלה האגודה במתכונתה המקורית, וההתיישבות הוכרזה כמושב בעל בעלות פרטית על הקרקעות. בעקבות השינוי באופי היישוב הוחלט גם על שינוי שמו, מעיר גנים לרמת גן (משעל 1991). בשנת 1926 קיבל היישוב הצעיר מעמד של מועצה מקומית, שבראשה נבחר לעמוד אברהם קריניצי. בתקופה זו הסתמן גם שינוי בצביון החקלאי של המקום; התעשייה הלכה ותפסה את מקום החקלאות, גדל העיסוק במסחר, והבתים החד-קומתיים החלו מפנים מקום לבנייה גבוהה. בהמשך סופחו לגרעין המקורי של רמת גן שכונות נוספות שהוקמו כשכונות עצמאיות, אך לא הצליחו להתקיים על החקלאות לבדה, והיו קטנות מכדי לספק לתושביהן שירותים עירוניים הולמים. כך נגזז כליל חזון יישוב הגנים הכפרי, ורמת גן קיבלה באופן רשמי מעמד של עיר בשנת 1950.

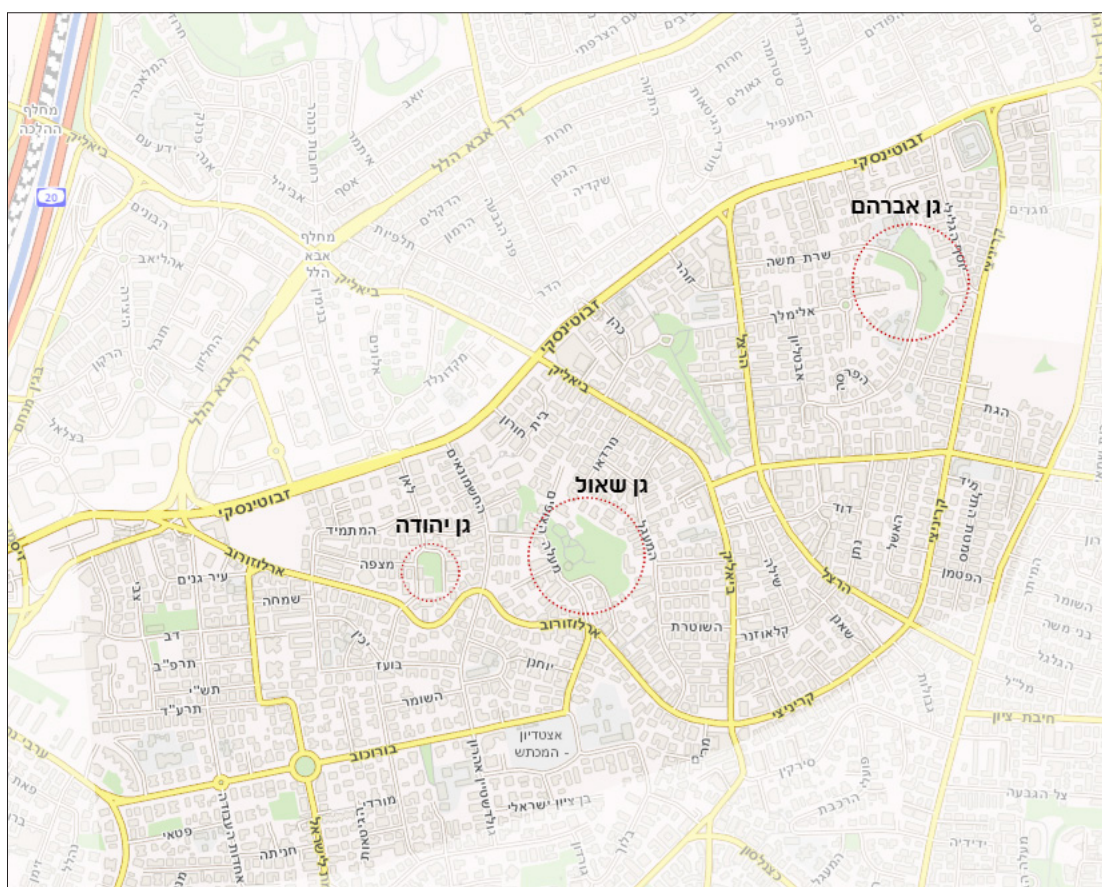
ריכרד קאופמן ותכנית "עיר גנים"

גני הפסגות שבהם עוסק מאמר זה משולבים ללא הפרד בהתפתחותה ההיסטורית של רמת גן, והיו מרכיב מהותי בתדמית העיר כבר בשנותיה הראשונות. בהקמתם היו מעורבים שלושה אישים, ובראשם ריכרד קאופמן אשר הכין את תכנית היישוב "עיר גנים". קאופמן היה אדריכל ומתכנן יהודי-גרמני שנחשף בעבודתו בגרמניה ובאנגליה לחזון עיר הגנים והושפע ממנו עמוקות. עם עלייתו לארץ ישראל בשנת 1921 החל לעסוק בתכנון יישובים, שכונות ובתים ברחבי הארץ. בתכניותיו יישם הן עקרונות צורניים של מודל עיר גנים, כמו המבנה המעגלי (הבולט בתכניותיו לנהלל ולעפולה, למשל) הן עקרונות חברתיים, המדגישים אידאולוגיה שיתופית והקצאת מקומות מרכזיים למבני ציבור ושטחים פתוחים בצידם (שטרן 1997). קאופמן הושפע במידה ניכרת גם מפטריק גדס הסקוטי, מתכנן ערים נודע באותה תקופה, אשר ראה חשיבות בלימוד הנוף והנתונים המקומיים לצורך התאמת התכנון לתנאי השטח, נוסף לאימוץ עקרונות סביבתיים וצורניים של מודל עיר גנים, כפי שהשתקף בין השאר בתכנית המתאר שהכין לתל אביב (אושרה בשנת 1927) (ביגר 1987).

השפעות אלה ניכרות בתכניתו של קאופמן ליישוב "עיר גנים" (איור 1). שטח התכנית כלל שתי גבעות ("ההר" ממזרח, וג'בל חרמייה – הר הגנבים – ממערב) וביניהן אזור מישורי אשר כונה אז "העמק". קאופמן תחם את "העמק" באמצעות שני רחובות - לימים הרחובות ביאליק והרצל

איור 1. גני הפסגות ברמת גן על רקע תכנית "עיר גנים" של ריכרד קאופמן
(מקור: הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון קאופמן)

איור 2. מיקום גני הפסגות במפת העיר (מפת רקע מאתר המפות הממשלתי).
התוויית הרחובות העיקריים תואמת לתכניתו של קאופמן.

בנויה ומפלים קטנים החוצים את השדרה לאורכה (איור 4). במעלה המדרון הוצבה פרגולה שסככה על ספסלים, שמהם ניתן היה להשקיף מערבה לכיוון השדרה ומעבר לה לכיוון הים.

הגן ממוקם צמוד לבית ספר "בן גוריון", לשעבר בית ההבראה "החלמה", שבו התמקם המטכ"ל של צה"ל בתקופת מלחמת העצמאות. לצורך זה גם פונו משפחות דיירי השכונה מבתיהן ובבתים התמקמו יחידות המטה ולשכת שר הביטחון. בשנות ה-50 הוקמה בגן האנדרטה להנצחת חללי המלחמה. מולה הוקמה גם פינת הנצחה לזכרו של המשורר חיים נחמן ביאליק, אשר חי ברמת גן בשנות האחרונה ונהג לטייל ולנוח במקום.

גן שאול. גן שאול, ששטחו כ-20 דונם, הושלם בשנת 1937. הוא הוקם על פסגת הגבעה אשר כונתה "הר הגנבים", גם היא בגובה כ-60 מ' מעל פני הים. בראשיתו נקרא הגן "גן הנשיאים" לכבוד נשיאי ההסתדרות הציונית, אולם שמו שונה בשנת 1943 ל"גן שאול" על שם המשורר שאול טשרניחובסקי שנפטר באותה שנה (מילנר 2008). הגן נבנה סביב בריכת המים הראשית של היישוב, שבשלב מאוחר יותר הוקם במקומה מגדל המים הבולט למרחוק (איור 5). ליד הבריכה הוקמו פרגולות ובהן צמחייה מטפסת, והשטח סביב הבריכה כוסה בדשא ובפרחים. בגן יצר כבשני בריכות נוי, מפלים ומזרקות מושכי לב. במדרון המזרחי

איור 3. קריניצי ואורחים בפינת הקסם בגן אברהם (מקור: ארכיון בית קריניצי)

משופעים ישלימו וירחיבו את הגן. אולם ניזהר מאד לבל נפריז בקישוטים ונשמור על הגן שיהיה בנוי כביטוי לרצונו של האדם; יהא בו מהמיזגה של הנוי והתכלית השימושית – כמקום מנוחה, צל והנאה. (כבשני 1946, 123).

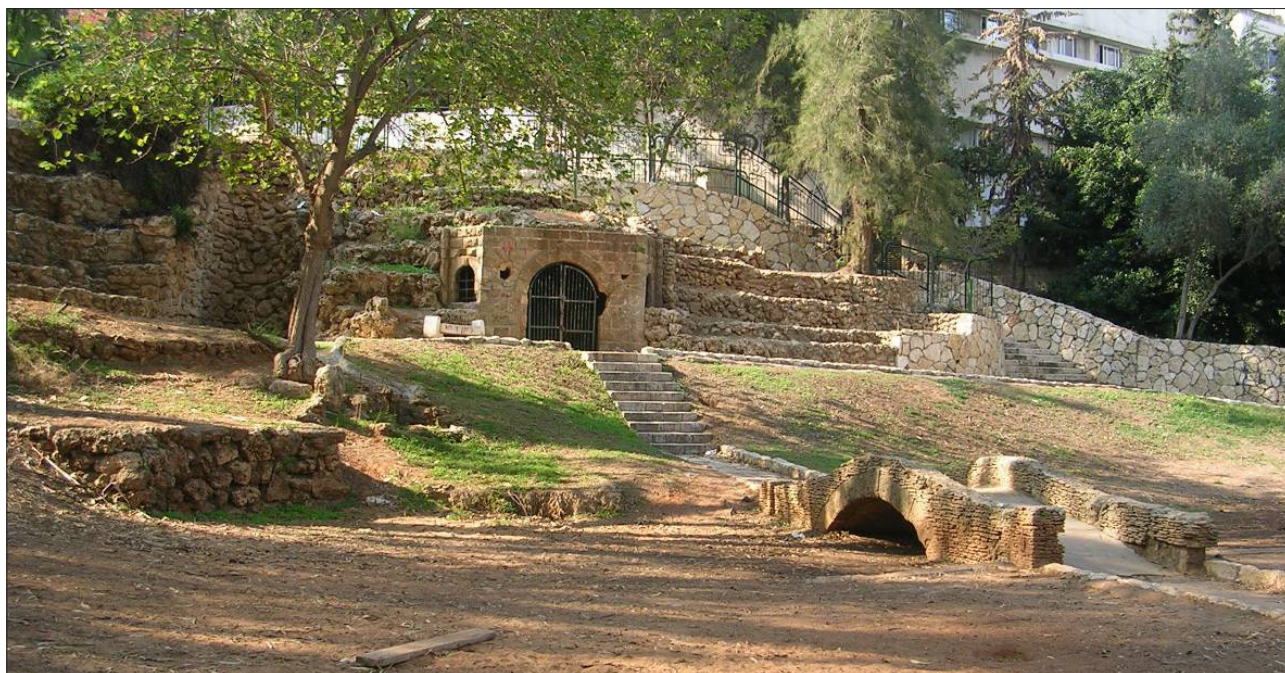
כבשני שאף ליצור גנים שאותם ניתן לטפח במינימום ימי עבודה, הרבה בנטיעת חורשות לצל וראה חשיבות גם בהצללת עורקי תנועה המקשרים בין גן אחד למשנהו, מה שעלה בקנה אחד עם תכניתו של קאופמן, שבה סומנו שדרות עצים המקשרות בין שטחים ציבוריים. כמו כן דגל בשיתוף תלמידי בית הספר וגני הילדים הגרים בסביבה, עם הוריהם, בנטיעת כל גן חדש ואימוץ הגן על ידם (ידיעות רמת גן מדצמבר 1953), עניין שהיה בו מרוח הקהילה המספקת את צורכי עצמה – אחד העקרונות המובילים שבבסיס מודל עיר גנים המקורי. גישה זו אכן יצרה יחס חם והוקרה לגנים מצד התושבים, עד אשר נשטפה בזרם העליות הגדולות, חילופי האוכלוסין ובולמוס הבנייה לאחר קום המדינה.

גני הפסגות

איור 2 מציג את מיקומם של גני הפסגות במפת רמת גן. שלושה מהם – גן אברהם, גן שאול וגן יהודה – נמצאים כאמור בתחום הגרעין המקורי של רמת גן (תכנית עיר גנים של קאופמן), ואילו הרביעי – גן הבנים – ממוקם מדרום להם, בשכונת רמת יצחק.

גן אברהם. גן אברהם, ששטחו כ-22 דונם, הוא הגדול והמגוון מגני הפסגות. הגן ממוקם על פסגת הגבעה התלולה שנודעה בשם "ההר", בגובה כ-60 מ' מעל פני הים, בשטח שנועד לשמש גן בוטני בתכניתו של קאופמן. בסוף שנות ה-20 ניטעה בשטח חורשת עצים, ובראשית שנות ה-40 הוקם הגן. עם הקמתו נקרא "גן הניצחון", לציון התקווה לניצחון על הנאצים, אך בשנת 1946 שונה שמו ל"גן אברהם" על פי הצעת אחד מחברי המועצה, כמחווה לאברהם קריניצי. הגן נחצה בחלקו הגבוה על ידי רחוב שרת (לשעבר רחוב הקשת), והמדרונות משני עברי הרחוב תלולים ומקשים על נגישות ואחזקה, מצב שחייב יצירת טרסות, קירות תומכים ושבילים ארוכים ומתפתלים לצורך מיתון השיפועים. חלק מהמדרון המזרחי נוצל להקמת אמפיתאטרון שבו התקיימו טקסים ומופעים שונים, כמו טקסי סיום של בתי ספר, קונצרטים והקרנת סרטים תחת כיפת השמים בלילות הקיץ. סמוך לאמפיתאטרון יצר כבשני "פינת קסם", כפי שכונתה בהמשך, שבמרכזה בריכת מים אליפטית לנוי ומעליה גשרון אבן. בגב המדרון שמאחורי הבריכה בנה כבשני קיר אבן שעליו מפל מים ולידו ספסלי אבן. קריניצי נהג להביא אורחים נכבדים לפינה זו להתגאות בגן, והיה מצטלם עימם על הגשרון או לידו. (איור 3)

במדרון המערבי של הגן עוצב שביל מתפתל היורד בשיפוע מתון אל השדרה שבתחתית המדרון (שדרת הגיבורים), שנמשכת מערבה ומתחברת בהמשך לשדרות למדן ולגן המלך דוד, כפי שתכנן קאופמן. שדרה זו פותחה כציר מעבר מגוון להולכי רגל, המעוצב בסגנון פורמלי, ובו אמת מים

איור 4. הגשרון כיום מעל הבריכה היבשה. מאחורי העץ משמאל נמצא קיר המפל.

איור 5. מגדל המים בגן שאול

התלול הותקנו טראסות עם קירות אבן, ולאורכן בוצע שביל מתעקל, דומה לזה שבגן אברהם, בירידה לכיוון מרכז העיר. הנוף מהגן היה מרהיב: במזרח ה"עמק" במרכז העיר ומערב לו "ההר", מצפון פרדסים, ומערב תל אביב והים. אולם בשל קשיי הנגישות עקב המדרון התלול התמעטו המבקרים בגן עם הזמן, ופרנסי העיר ביקשו ל"עורר" אותו על ידי הקמת פינת חי (מילנר 2008). זו כללה גם כלוב ובו קופים שבעטיים היה מוכר הגן בציבור במשך שנים רבות כ"גן הקופים", אולם כל בעלי החיים הועברו לספארי עם הקמתו בשנות ה-70.

גן יהודה. גן יהודה נקרא על שם ד"ר יהודה לייב מטמון-כהן, מי שיזם את אגודת "עיר גנים" והקים אותה. הגן הוקם במקום שעל פי תכניתו של קאופמן נועד למבנה ציבורי (בית העם), על "כתף" של גבעת "הר הגנים" מתחת לגן שאול. ראשיתו בנטיעת חורשת עצים בסוף שנות ה-20, ובהמשך נעשה גן ציבורי בשטח של כ-5 דונם. גן זה שונה משאר גני הפסגות, הן בגודלו הקטן יחסית הן במיקומו על כתף הגבעה ולא בראש הפסגה. בשנת 1942 הוקם בחלק משטח הגן בית הכנסת "סיני" הקיים עד היום, ובשנים מאוחרות יותר נגרע ממנו שטח נוסף לצורך הקמת מקלט ציבורי גדול, כך שגודלו של הגן כיום הוא כ-2.5 דונם בלבד.

גן הבנים. גן הבנים הוקם על פסגתה של גבעה בגובה של כ-60 מ'. הגבעה נמצאת בתחום שכונת רמת יצחק, מדרום לשטח הגרעין הראשוני של היישוב "עיר גנים", ועל כן לא נכללה בתכנית המקורית. אולם כאשר סופחה השכונה לרמת גן בשנות ה-40 נוצרה הזדמנות להמשיך את הרעיון התכנוני של קאופמן. כך תוכנן והוקם גן זה על ראש הגבעה ברוח התכנית המקורית. בשנות ה-50 פותח הגן בחלקו הצפוני של השטח, ותוכננה בו בריכת נוי אליפטית גדולה, אלא שבמקומה נבנה בית יד לבנים, גם הוא במבנה אליפטי, ועליו מגדל תצפית גבוה הבולט בנוף. מאוחר יותר פותח חלקו הדרומי של הגן, ובו רחבת שבטי ישראל אשר עוצבה

בסגנון פורמלי; במרכז בריכת נוי גדולה, סביבה ספסלי אבן, ביניהם מוטבעים בריצוף האבן הסמלים של שבטי ישראל, ומאחוריהם נטועים עצי תמר. גם בריכה זו עברה שינוי לפני מספר שנים, כאשר הוצבה במקומה אנדרטה לציון זכר הנספים בשואה. בשל כך בגן זה מתקיימים לפחות פעמיים בשנה טקסי הנצחה – לזכר הנופלים מבני רמת גן ביום הזיכרון לחללי צה"ל ולזכר קרבנות השואה ביום הזיכרון לשואה ולגבורה.

(2012). רמת גן מייצגת דוגמא ישראלית ייחודית למימוש מודל נופי כזה, דוגמא שלא נמצא דומה לה ביישובים אחרים שהוקמו ברצועת גבעות הכורכר במישור החוף בישראל.

מאפיינים גינוניים ועיצוביים

את כל הגנים הקים משה כבשני, מנהל מחלקת הנטיות בישוב ועיצב אותם. הם שיקפו את תפיסותיו התכנוניות בכל הנוגע לצרכים בגנים הציבוריים. הוא הדגיש במיוחד את הצורך בצל ובאלמנטים של מים בגנים, אך הקדיש מחשבה גם להתאמה לטופוגרפיה, מתן מענה לצורכי המשתמשים ויצירת עניין (כמו הקמת פינות משחקים לילדים או מקומות התקהלות). בגנים נשתלו עצים רבים לצורך הצללה, במיוחד בשטחים היקפיים שבהם נעשה שימוש רב בנטיעת חורשות של עצי אורן ואיקליפטוס לשם השגת "אופי יערי", במילותיו של כבשני (ידיעות רמת גן, דצמבר 1953). בכל הגנים הוקמו פרגולות וסוככים מסוגים שונים להצללה מעל ספסלי הישיבה. בתכנון פינות הישיבה התייחס כבשני לתוואי הטופוגרפיה והנוף, ודאג למקם ספסלי ישיבה בכיוונים המעניקים ליושביהם תצפיות לנוף. כבשני, שהאמין בחשיבותם של המים בגן ותרומתם להרגשת רענונות וחוויה, דאג להוסיף לכל הגנים באמצעות בריכות, מזרקות או מפלים.

בכל גני הפסגות הייתה הטופוגרפיה גורם דומיננטי, והמדרונות התלולים חייבו התייחסות מתאימה בעיצוב הגן כדי לייצבם ולצמצם את סחף הקרקע מצד אחד ולאפשר נגישות מצד שני. כדי לייצב את המדרונות יצר כבשני טראסות מדורגות בגבהים שונים, הנתמכות על ידי קירות או מסלעות, ואילו עבור המטיילים עיצב שבילי סרפנטינות שהתעקלו לאורך הטראסות כדי למתן את השיפועים, נוסף לשבילים קצרים יותר משולבים במדרגות, שקישרו בין הגנים לבין הרחובות והבתים מסביב.

טביעות אצבעותיו של כבשני בעיצוב הגנים ניכרות גם בשימוש בחומרים ובצמחייה. הוא עשה בכל הגנים שימוש יצירתי ומגוון באבן מסוגים שונים ובצורות חיתוך ועיבוד שונות, הן לבניית קירות תומכים, עמודים וגדרות, הן לחיפוי שבילים ויצירת מדרגות (איור 6 א-ג). יש לומר כאן, כי השימוש באבן כחומר בנייה וריצוף בגן היה מקובל מאד בשנות ה-40, התקופה שבה הוקמו הגנים, בין השאר מפני שלא היו חלופות רבות כמו מגוון סוגי אריחי ריצוף לגן הנפוצים בשימוש כיום. במילים אחרות, חומרים אלה הם לא רק ביטוי לעבודתו היצירתית של כבשני אלא גם מייצגים עיצוב אופייני לגנים שנוצרו בארץ ישראל בתקופה נתונה, השונה מאד מעיצובי הגנים המקובלים כיום.

השימוש שעשה כבשני בצמחים מתאפיין בשלושה סממנים בולטים:

- 1) שימוש רב בצמחייה ארץ ישראלית, אוכזוהקשורה למסורת היהודית או המקומית כמו: עצי זית, חרוב, אלון ותמר, ושיחי הדס, אלתהמסטיק, רותםהמדבר, אחירותם, שיחאברהםועוד;
- 2) שימוש בצמחים חסכניים במים, ובמיוחד צמחים בשרניים (סוקולנטים) כמו אגבה, אלון ואחרים;

המדרון התלול מצדו הצפוני של הגן נותר שטח פתוח ללא בנייה וללא פיתוח, כגון טראסות או שבילים, למעט שביל מדרגות המקשר בין הגן לבין רחוב צל הגבעה שמתחתיו. לעומת זאת במדרונות ממזרח ומדרום נבנו טראסות, וכן שבילים מתעקלים לאורכן, כפי שנעשה בגן אברהם ובגן שאול, בצד שבילי מדרגות קצרים יותר היוצרים חיבורים אל הרחובות מדרום וממזרח. בהתרחבויות בין השבילים ולאורכם הוצבו ספסלים שמעל חלקם הוצבו מתקני הצללה.

מאפיינים משותפים לגני הפסגות

מהתיאור בפרק הקודם אפשר להתרשם מהתכונות המיוחדות לכל אחד מגני הפסגות של רמת גן, אך יש להם גם קווים משותפים רבים, הנובעים ממיקומם, ממאפייניהם העיצוביים ומהרעיונות והערכים הגלומים בהם.

הרעיון התכנוני

גן אברהם, גן שאול וגן יהודה נמצאים בשטחים שנכללו בגרעין המקורי של היישוב "עיר גנים", והוקצו כשטחים ציבוריים בתכניתו של קאופמן. מיקומם תאם את העיקרון המובנה במודל עיר הגנים של Howard בדבר הקמת מבני ציבור צמוד לפארק מרכזי, עם צירי תנועה ושדרות עצים המקשרים בינם לבין אזורי המגורים, ובה בעת נבחר מתוך התייחסות לתוואי הנוף והטופוגרפיה המקומית, כפי שגרסה גישתו של פטריק ג'ס. גן הבנים נמצא אמנם בשטח שסופח לרמת גן מאוחר יותר, אולם הבחירה להקצות את השטח שעל ראש הגבעה לשטח ציבורי פתוח משקפת בבירור אימוץ והמשכיות של אותו רעיון תכנוני. במובן זה, לא זו בלבד שתכניתו של קאופמן מומשה כרוחה וכלשונה, אלא גם הייצוג הנופי שהיא יצרה ממשיך להתקיים במשך עשרות השנים שחלפו מעת הקמת הגנים. במילים אחרות, גני הפסגות מהווים עד היום ביטוי מוחשי לעקרונות תכנוניים אוניברסליים, הנחשבים עד היום אבני דרך מהותיות בתולדות תכנון הערים המודרני, זאת למרות השינויים הרבים שחלו ברמת גן בינתיים ותנופת ההריסה וציפוף הבנייה המאפיינת אותה בשנים האחרונות.

הממד הנופי

המיקום של גני הפסגות בראשי גבעות מקנה להם ייחוד נופי המאפשר תצפיות פנורמיות הן על הסביבה הקרובה הן למרחקים גדולים יותר. תצפיות אלה חשובות גם בשל תחושת המרחב שהן מעניקות לאדם הנמצא בגן, תחושה שיש לה ערך רב במיוחד בסביבה אורבנית בנויה, שבדרך כלל אינה מאפשרת מבטים פתוחים לנוף הסובב. נוסף לכך, הגנים עצמם נצפים ממקומות שונים בעיר בשל מיקומם הגבוה, הם נקודות ציון בנוף ומסייעים להתמצאות בסביבה, בעיקר כשקיימים שבהם אלמנטים בולטים במיוחד באופיים או בצורתם, כמו מגדל המים בגן שאול או מגדל התצפית של בית יד לבנים בגן הבנים.

זאת ועוד, תכנון הגנים על ראשי הגבעות מבטא מודל נופי של תכנון שטחים פתוחים, שמשמעותו הקצאת שטחים פתוחים המשמרים תווי נוף בולטים (מרואני ועמית-כהן

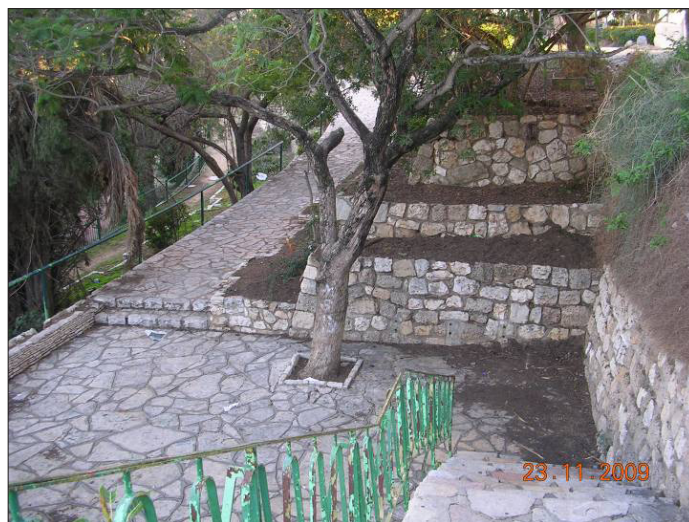
איור 7. סמל שבט יהודה משולב בריצוף - רחבת שבטי ישראל בגן הבנים

הצמחים שנשתלו אז, לפני עשרות שנים, עדיין קיימים בגנים. הצמחים נבחרו להיות בגנים ושולבו בהם באופן שנועד להקנות להם אופי טבעי וכפרי. אופי זה הודגש גם על ידי שימוש בקונסטרוקציות של עץ, במיוחד בגדרות שבחלקן עוצבו כעין ענפים המשתלבים זה בזה.

בעבודתו של כבשני ניתנה הדעת גם על שילוב אלמנטים אמנותיים, בעיקר כאלה המשקפים קשר לתרבות ולהיסטוריה יהודית. לדוגמה, באמפיתאטרון בגן אברהם שולב תבליט המתאר את הסיפור התנכי של רבקה המגישה מים לאליעזר. דוגמה נוספת היא סמלי השבטים בפסיפס צבעוני, שהוטבעו בריצוף האבן סביב בריכת המים ברחבת שבטי ישראל בגן הבנים (איור 7), דוגמה המשלבת היסטוריה יהודית בביטוי אמנותי המזכיר את רצפות הפסיפס אשר היו מקובלות בארץ ישראל בתקופה הרומית. מאחורי סמלי השבטים ניטעו עצי תמר - אחד משבעת המינים, ביטוי נוסף של המסורת היהודית - היוצרים מעגל שהוא נקודת ציון בולטת בנוף בשל גובהם של העצים, מיקומה של הרחבה בפסגת הגבעה ועיצובה הפתוח.

ערכי מורשת לאומית ומקומית

גני הפסגות ברמת גן מבטאים, כל אחד בדרכו, מגוון של ערכי מורשת תרבות הן ברמה הלאומית הן ברמה המקומית ומשקפים אותם. ערכי מורשת המתקשרים לזיכרון הקולקטיבי הלאומי, בעיקר בקשר להיסטוריה הביטחונית של ישראל, בולטים במיוחד בגן אברהם. מורשת תרבות לאומית משתקפת בפנינת ההנצחה למשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק בגן אברהם, ובשמו של גן שאול המנציח את זכרו של משורר לאומי אחר, שאול טשרניחובסקי. ערכי מורשת לאומית מיוצגים גם בגן הבנים, שבו מתקיימות מדי שנה עצרת הזיכרון המרכזית של העיר ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ליד בית יד לבנים, ועצרת הזיכרון לשואה ולגבורה, הנערכת ביום השואה ליד האנדרטה שהוקמה בשנת 1988 במקום בריכת המים ברחבת שבטי ישראל. מורשת מקומית משתקפת גם היא בכל גני הפסגות באופנים

א. גן הבנים

ב. גן הבנים

ג. גן אברהם

איור 6. דוגמאות לשימוש באבן בגני הפסגות

(3) שימוש בעצים עמידים וחסכניים במים לנטיעת חורשות ("אופי יערי"), בעיקר אורנים ואיקליפטוסים.

הודות לעמידות המאפיינת קבוצות צמחים אלה רבים מן

הפסגות קטנה יחסית, וכוללת את המתגוררים בקרבתם המיידית. משתמשים המתגוררים במרחק רב יותר מגיעים אל הגנים לעתים רחוקות בלבד, אם בכלל, חאת לרוב באירועים מיוחדים כמו עצרות הזיכרון המתקיימות בגן הבנים.

תופעה נוספת המחריפה עם השנים היא הפגיעה ביתרונותיהם הנופיים של הגנים עקב בנייה אשר מסתירה חלקים מהנוף שהיה קודם לכן פתוח, בדרך כלל בשל הקמת בניינים גבוהים מדי או קרובים מדי לפסגת הגבעה. למשל, בגן שאול כבר אי אפשר לראות את הים במלוא הדרו כבעבר, אלא רק קטע קטן שנצפה מנקודה אחת בגן כשהראות טובה, וגם המרחב שעדיין פתוח לצפייה מהגן לצפון הולך ונסגר בשל מגדלי מגורים הנבנים כעת. בעיר שבה הולכים ונבנים בניינים הגבוהים בהרבה מגובה פסגות הגבעות מתפוגגת מעלתם המיוחדת של גני הפסגות כנופים המספקים מרחב פתוח ותצפית ייחודית בלב שטח אורבני.

מיעוט השימוש בגנים גרר גם הזנחה שהביאה להידרדרות במצבם, התנוונות ותמותה של חלק מהצמחים ונזקים או הרס של מתקנים וחלקים בנויים בתוכם, ובהם פרגולות שקרסו עם השנים, שטחי ריצוף שניזוקו, והתפוררות חלק מהטראסות. הידרדרות זו מרחיקה יותר משתמשים פוטנציאליים, במעין מעגל קסמים ההולך ומתכנס אל האין. תופעה הראויה לציון מיוחד היא העובדה שהאלמנטים של מים, אשר כבשני ראה בהם חשיבות כה רבה, נעלמו כליל מכל הגנים עקב הריסתם או ייבושם.

מפאת מיקומם הגבוה של הגנים, מיעוט המשתמשים בהם, העובדה שאינם נכללים באירועים ציבוריים ולא נערכים בהם מופעים כבעבר, המודעות לקיומם בקרב כלל תושבי רמת גן כיום נמוכה, שלא לדבר על הכרת ההיסטוריה ושאר הערכים הגלומים בהם. עניין זה מוסיף להזנחה המתמשכת ותורם לה. שונה במובן זה גן הבנים, שנערכים בו טקסי יום הזיכרון לחללי צה"ל ויום הזיכרון לשואה, ואכן גן זה בחלקו העליון – סביב בית יד לבנים ורחבת אנדרטת השואה – נמצא במצב טוב יחסית לשאר חלקי הגן ולגנים האחרים. המודעות הנמוכה היא במידה רבה גם נחלתם של מקבלי החלטות בעיר, ועל רקע זה מתקבלות החלטות שאינן רגישות לערכים ההיסטוריים והגינוניים המיוחדים. להלן כמה דוגמאות: בעבר בוצעו שיפוצים בחלק מהגנים, שבמהלכם הוכנסו שינויים מהותיים באופי הגנים ששופצו, כגון החלפת ריצופי האבן המסורתיים באבנים משתלבות המשנות את אופיו של הגן (איור 8 א-ג), או פירוק מתקני מים וגדרות עץ; בגן הבנים הוצבה אנדרטת השואה במקום בריכת המים במרכז של רחבת שבטי ישראל; ובגן יהודה נבנה מקלט ציבורי על חשבון חלק גדול משטח הגן. חלק מההחלטות לא יצאו לפועל בסופו של דבר, כגון תכנית להקמת משכן לאירוח אמנים במקום האמפיתאטרון בגן אברהם, או תכנית אחרת, שביקשה לשנות ייעוד לבנייה בשתי חלקות בתחום גן אברהם, אולם נדחתה בעקבות התנגדויות של ארגונים ציבוריים ושל תושבי השכונה הזוכרים לגן את עברו וערכו ההיסטורי. בשנים האחרונות עלה גם גן שאול לכותרות בשל תכנית להקמת חניון תת-קרקעי מתחת לשטחו, שגם היא נגנזה בינתיים בשל

שונים ומגוונים. כל הגנים הם חלק בלתי נפרד מההתפתחות ההיסטורית של רמת גן. בהקשר זה יצינו במיוחד גן אברהם, גן שאול וגן יהודה הנמנים עם הגנים הראשונים שהוקמו בעיר בסוף שנות ה-30 ותחילת שנות ה-40. גאוותה של רמת גן הייתה על הגנים; סופרים ועיתונאים הרבו לכתוב עליהם דברי שבח בפרחה ובפיוט (ראה למשל: זיו-אב ואחרים 1946; זיו-אב ושמואלי תש"ה), והם היו חלק מהותי ובלתי נפרד מתדמיתה של העיר, שנודעה בזכותם כעיר הגנים. הם מציניים פרק בהיסטוריית הגינון של רמת גן אשר נחתם עם מותם של קריניצי בשנת 1969 ושל כבשני בשנת 1973. (בן-ערב 1981)

נוסף לכך, לכל אחד מגני הפסגות ערכים ייחודיים לו אשר קשורים בזיכרון הקולקטיבי המקומי. גן אברהם מנציח את זכרו של ראש העיר קריניצי – מי שאישיותו וחזונו עמדו מאחורי הקמת הגנים. "פינת הקסם" בגן, עם הברכה והגשרון, הייתה המקום שאליו נהג קריניצי להביא אורחים נכבדים ולהצטלם שם, ולאמפיתאטרון היה חלק בתולדות החינוך והתרבות בעיר בזכות הטקסים והמופעים שהתקיימו בו. גן יהודה מנציח את שמו של ד"ר יהודה לייב מטמון-כהן, מי שזם את הקמת אגודת "עיר גנים", ובכך למעשה התניע את המהלכים אשר הובילו בסופו של דבר להקמת רמת גן. בגן שאול פעלה בריכת המים המרכזית הראשונה, שאליה נשאבו המים וממנה חולקו לבתים ולצרכנים השונים; בהשראת פינת החי האהובה שהוקמה בו מאוחר יותר, הוא מוכר עד היום בציבור כ"גן הקופים", אף שפינה זו כבר אינה קיימת זמן רב. גן הבנים מנציח את זכר בני רמת גן שנפלו במערכות ישראל, ומגדל התצפית שעל בית יד לבנים הוא נקודת ציון בולטת בנוף המקומי, כמו מגדל המים בגן שאול שהחליף את הברכה.

שימור טבע עירוני

השיפועים החזקים במדרונותיהם של גני הפסגות הקשו על אחזקת הגנים והצמחים, ועם השנים צמחים שנשתלו בהם התנוונו, ובמקומם החלה להתחדש צמחיית בר אופיינית של גבעות הכורכר. כך קרה שבמדרונות אלה נותרו בפועל שמורות אחרונות כמעט של טבע בלב העיר. בתקופה שבה – בשל התגברות העיור וציפוף הבנייה בערים – מתחזקת ההכרה בחשיבותם של אתרי טבע עירוני אשר מקיימים מערכות אקולוגיות, משמשים מצע ללימוד ולמחקר של ערכי הטבע ומספקים שימושי נופש ופנאי לתושבי העיר, נודעת משמעות מיוחדת להזדמנות היחידה במינה לשימור מכלולים של טבע עירוני שנוצרה בגני הפסגות (החברה להגנת הטבע 2009).

מגבלות ומכשלות בשימור גני הפסגות

מיקומם של גני הפסגות בראשי הגבעות תרם להשתמרותם, משום שהטופוגרפיה המדרונית אינה נוחה לבנייה. אולם תכונה זו גם הייתה בעוכריהם במהלך השנים. המבנה הטופוגרפי הקשה מלכתחילה על עיצוב הגנים וניצול השטח באופן מיטבי. נוסף לכך, המאמץ הכרוך בטיפול אל אזורי הפעילות שבראש הגבעה מרתיע משתמשים רבים, כך שבפועל אוכלוסיית המשתמשים הפוטנציאלית בגני

גני הפסגות כנופי תרבות – אסטרטגיות לשימור

המושג "נוף תרבות" עניינו נוף המשקף אינטראקציה בין הנוף הטבעי להשפעת האדם. נופי תרבות משקפים את רוח המקום, משמשים נקודות ציון פחיות וסימבוליות בנוף, ובכך מסייעים להתמצאות במרחב ובזמן ותורמים להגדרת הזהות המקומית והלאומית (Antrop 2005). נופי תרבות עירוניים במיוחד מייצגים תגובה לתנאים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ואקולוגיים (Schuyler and O'Donnel 2000) והם משקפים תהליכי שינוי לאורך הזמן (Alanen and Melnick 2000), כפי שאכן מדגים המקרה של גני הפסגות של רמת גן.

ההכרה בחשיבותם של נופי תרבות הובילה לניסוח הנחיות מעשיות לשימורם במסגרת האמנה למורשת עולמית של אונסקו. ההנחיות קבעו, בין השאר, שלוש קטגוריות מרכזיות למיון נופי תרבות: נוף מעוצב, נוף אורגני ונוף אסוציאטיבי (שר-שלום ואחרים 2010). גני הפסגות כלולים בקטגוריה של נוף מעוצב, דהיינו נוף שתוכנן ונוצר בידי אדם מתוך כוונה, דוגמת גנים ופארקים, והם מייצגים שילוב ייחודי של נתונים טבעיים, נסיבות תקופתיות ואידאולוגיות ומעורבות של אישים – שילוב המבטא מגוון רחב של ערכים ברמה אוניברסלית, לאומית ומקומית.

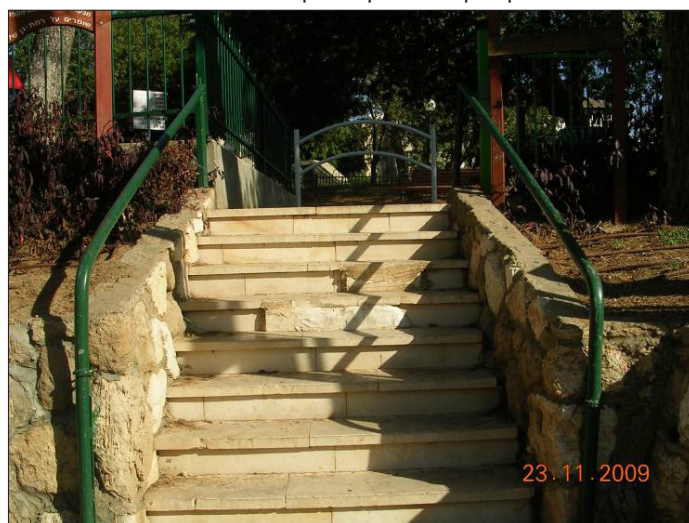
ברמה האוניברסלית גני הפסגות מייצגים יישום של מודל תכנון אוניברסלי – מודל עיר גנים של Howard – כחלק מתופעה עולמית באותה תקופה, שבה יישמו את הרעיון בארצות שונות. יותר מכך, בהקמת רמת גן, כמו ביישובי גנים אחרים בארץ ישראל, אומצו גם עקרונות חברתיים של המודל המקורי, בעוד שברוב הארצות האחרות הוקמו יישובי גנים ושכונות גנים על בסיס עקרונות צורניים וסביבתיים בלבד, ללא הרפורמה החברתית שאליה שאף Howard. במילים אחרות, יישובי הגנים שהוקמו בארץ ישראל היו נאמנים יותר מאחרים לרוח המקור. נאמנות זו מתבטאת גם במרכזיותם של גני הפסגות במרקם היישובי של רמת גן, עקב הבולטות הנופית שלהם כתוצאה מהמיקום בראשי הגבעות.

ברמה הלאומית גני הפסגות הם ביטוי מייצג לתופעה רחבה של הקמת יישובי גנים ושכונות גנים בארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ובכך הם מהווים חלק ממורשת ההתיישבות הלאומית. רוב יישובי הגנים במגזר העירוני – ובהם רמת גן – שינו את אופיים עם הזמן, ולכן יש חשיבות מיוחדת לגנים אשר נשתמרו במיקום שנקבע להם בתכנית המקורית. נוסף על כך, הגנים מתקשרים למיתוסים לאומיים, ובהם קורות מלחמת העצמאות, זכר השואה ודמיות תרבות מובילות כמו המשוררים ביאליק וטשרניחובסקי. ברמה הלאומית יש לציין גם את המאפיינים העיצוביים של גני הפסגות, שהם ביטוי לסגנון עיצוב גנים שהיה נהוג בארץ ישראל בתקופת הקמתם. סגנון זה כפי שהוא משתקף בפרטי העיצוב, בשימוש בחומרי הבנייה והריצוף ובבחירת הצמחים מובחן ושונה בבירור מסגנונות עיצוב גנים המקובלים כיום.

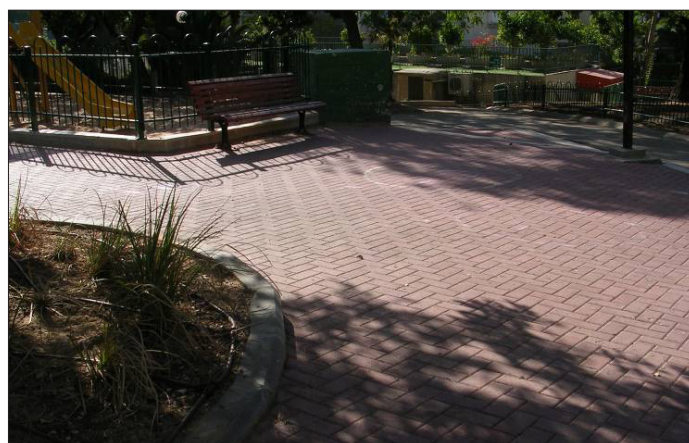
ברמה המקומית גני הפסגות הם חלק בלתי נפרד מתולדות העיר, החל מהקמתה על פי תכניתו ההיסטורית של ריכרד

א. שער העץ המקומר המקורי ומדרגות אבן בכניסה לגן יהודה מרחוב לאן (מקור: ארכיון בית קריניצי)

ב. לאחר שיפוץ - השער הוסר, מדרגות חדשות

ג. ריצוף אבנים משולבות במקום ריצוף האבן המקורי
אזור 8. דוגמאות לשינויים בגן יהודה

התנגדות עזה של התושבים הגרים סמוך לגן. דוגמאות אלה ממחישות את הצורך הדחוף בהעלאתם של הערכים הרבים והחשובים הגלומים בגני הפסגות לתודעה הציבורית.

כדי להבטיח שהכיוונים המעטים אשר עדיין נותרו פתוחים לנוף לא ייחסמו על ידי בנייה עתידית. נוסף לכך, יש לשלב את הגנים והצירים המובילים אליהם בתכנית "שלד ירוק" לעיר, דהיינו מערכת עירונית כוללת של שטחים פתוחים המתקשרים זה עם זה בצירי הליכה ותנועת אופניים. את כל אלה יש לעגן בתכנון מתארי (תכניות בניין ערים) כדי להבטיח את אכיפתם ולמנוע תכניות עתידיות שתסכלנה את מימושם.

בכל אלה לא תהיה תועלת לאורך זמן ללא טיפוח מודעות ציבורית לערכים שמייצגים הגנים והחשיבות שבשימורם. זאת ניתן לעשות למשל באמצעות פעילויות חינוכיות במסגרות פורמליות (גני ילדים ובתי ספר) ובלתי פורמליות (חוגים ומתנ"סים), ארגון פעילות קהילתית למען הגנים בשכונות הרלוונטיות, פרסומים בעיתונות מקומית וארצית ועוד. מאבקם המוצלח של תושבי רחוב מעלה הצופים נגד הקמת חניון מתחת לגן שאול הוא הוכחה לכוחה הפוטנציאלי של פעילות קהילתית נמרצת לסכל החלטות הנוגדות את האינטרס הציבורי.

הנגשה למידע בתחום הגן עצמו עשויה להוסיף תרומה חשובה להעלאת המודעות. לדוגמה, בחלקו המערבי של גן אברהם בוצע לאחרונה שיפוץ מקיף, אשר כלל בין השאר שיקום הטראסות, הפרגולה ותעלת המים החוצה את שדרות הגיבורים. בעבודה זו ניכרת השתדלות לשמר את אופיו המקורי של הגן, כמו למשל בשחזור ריצוף האבן והצבת מזרקה עגולה במקום שבו הייתה מזרקה דומה בתכנית המקורית. בתום השיפוץ הוצב במקום שלט המתאר, בקיצור רב מטבע הדברים, כמה נקודות בתולדות הגן. למרות הקיצור, אין ספק, שמידע זה עשוי לתרום רבות למי שאינו מכיר כלל את הגן ותולדותיו. ניתן להרחיב את המידע, למשל, על ידי הצבת שלטי מידע נוספים בנקודות שונות בגן, או על ידי הקמת ביתן תצוגה שבו תמונות והסברים בצד הגן, ובכך להפוך את הגן למעין מחאון פתוח המספק חוויה לימודית ורגשית. סיורים מודרכים ייעודיים בגנים, נוסף לשלטי מידע, יגבירו את אפקטיביות העברת המסרים.

בציבור הרחב ניכר קיומו של צימאון להעשרת הידע ולהכרת הסביבה. כפי שניתן ללמוד מההשתתפות הערה בסיורים הרבים המתקיימים כחלק מהשתלמויות מתמשכות או במסגרות חד פעמיות (דוגמת אירועי "בתים מבפנים" הנערכים זה כמה שנים בירושלים ובתל אביב). על ידי העלאת המודעות לערכיהם של גני הפסגות באמצעות פעילות חינוכית, הסברתית ומחקרית אפשר יהיה לתעל צימאון זה לפעילות ציבורית וקהילתית שתסייע בפועל לשמר את הגנים גם בתנאים של לחצי פיתוח חזקים כמו אלה הפועלים כיום ברמת גן.

קאופמן ליישוב "עיר גנים". הגנים הבולטים בנוף תרמו רבות לתדמיתה של רמת גן כעיר גנים, וככזו היא נתפסת בציבור גם כיום אף על פי שהיא הולכת ומצטופפת. מעל כל אלה, לגני הפסגות יש חלק חשוב בזיכרון הקולקטיבי המקומי באשר בעצם קיומם הם מתקשרים בקשר בל ינתק לקריניצי, ראש העיר המיתולוגי, שאין לתאר את התפתחותה של רמת גן בלעדי, ולכבשני יוצרם, מנהל מחלקת הנטיעות הראשון, שתפיסת עיצוב הגן שלו משתקפת בהם במידה רבה עד היום. הם שימשו בסיס טריטוריאלי לקיומם של אירועים חברתיים, קהילתיים ותרבותיים מגוונים בעבר וגם כיום, וממשיכים לשמש נקודות ציון בולטות בנוף העיר, ולספק תחושת מרחב פתוח ונקודות תצפית שאין דוגמתן רבות ביישובים אחרים בארץ. לכך יש להוסיף כמובן את ההזדמנויות שנוצרו בהם לשימור ולטיפוח טבע עירוני בלב העיר, אשר גם להן אין מקבילות רבות במרכז ערים אחרות.

למרות מגוון הערכים הגלומים בגני הפסגות אין הם מוכרים כיום למרבית תושבי רמת גן, וגם מי שמכיר את הגנים ויודע על קיומם, לרוב אינו מודע למלוא הסיפור ההיסטורי שלהם ולערכם הגיוני והנופי. מיעוט הידע והיעדר הכרה בחשיבותם של הגנים הם מרכיבים דומיננטיים בקושי להבטיח את שימורם. בעיות מעין אלה משותפות לגנים היסטוריים רבים, וכדי להתמודד איתן הציע שירות הפארקים הלאומי בארה"ב בשנת 1996 הנחיות מעשיות הכוללות את השלבים האלה (Schuyler and O'Donnel, 2000): מחקר היסטורי, תיעוד המצב הקיים, ניתוח המרכיבים הבולטים בקביעת אופי האתרים חיהי מידת שלמותם (integrity) ומשמעותם (significance), גיבוש תפיסה ואסטרטגיות לשימור, גיבוש תכנית לניהול השטח ולתחזוקה שוטפת, תיעוד פעילות השימור והמלצות למחקר בעתיד. אין ספק, שיישום הנחיות אלה בגני הפסגות, החל ממחקר היסטורי ותיעוד המצב הקיים והשינויים שחלו בגנים לאורך זמן וכלה בפיתוח אסטרטגיות שימור וניהול, יקדם מאד את אפשרויות שימורם. יש לעודד גם מחקרים אקדמיים העשויים לסייע בהשלמת הידע ההיסטורי והגיוני במה שנוגע לגני הפסגות, כמו: חקר תהליכי קבלת ההחלטות הרלוונטיות לגנים במועצת העיר, זיהוי גורמים שתורמו לעידוד או להפחתת השימוש בגנים או במתקניהם (כמו האמפיתאטרון בגן אברהם שסגור ואינו פעיל זה שנים), או לימוד מאפייני עבודתו של כבשני כמתכנן גנים ומקורותיהם האידאולוגיים.

כחלק מגיבוש אסטרטגיות השימור, יש לטפל בחלקים שהזכרנו בגנים באופן שישמר את אופיים העיצובי-גיוני המקורי וישקף את רוח התקופה שבה נוצרו, ובמידת האפשר להחזיר חלק מהמרכיבים המקוריים אשר נעלמו עם השנים או סולקו בשיפוצים קודמים. כמו כן, בהתחשב במיקום הטופוגרפי של הגנים, חשוב מאד לגבש לכל אחד מהגנים קריטריונים למיקום וגובה בנייה חדשה סביב הגן,

רשימת מקורות

- אלדד, י. ופפר, י. (1965). **ספר ראשוני רמת גן**. רמת גן.
- ביגר, ג. (1977). שכונות הגנים בירושלים - תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי 1917-1925. **קתדרה**, 6, 108-132.
- ביגר, ג. (1987). **תכנית גוס - תכנית המתאר הראשונה של תל אביב. תל אביב ואתריה** (ע' 48-49, 104-108). אריאל.
- בן-ערב, י. (1981). **גנים ונוף בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זיו-אב, י. ושמואלי, ש. (1944). **דרכי בנינה, התפתחותה ותכניות העתיד של רמת-גן**. רמת גן.
- זיו-אב, י., חורגין, ש. ושמואלי, ש. (1946). **רמת-גן ספר יובל: תרפ"ב-תש"ז 1921-1946**. רמת גן.
- כבשני, מ. (1946). אמנות הגנות. בתוך זיו-אב, י., חורגין, י. ושמואלי, ש. (עורכים), **רמת-גן ספר יובל: תרפ"ב-תש"ז 1921-1946** (ע' 121-124). רמת גן.
- כץ, י. (1983). הקמתה וראשיתה של שכונת "הרצליה" - השכונה העברית הראשונה על הכרמל. **אופקים בגאוגרפיה**, 8, 49-56.
- כץ, י. (1984). דיפוזיה של רעיון אורבני: שכונת "תל-אביב" כמודל לתכניות להקמת פרברים מודרניים בארץ-ישראל בסוף העשור הראשון של המאה ועד מלחמת העולם הראשונה. **אופקים בגאוגרפיה**, 11-12, 108-127.
- כץ, י. (1997). 'עיר הגנים' - הלכה ומעשה: הדוגמה של ארץ-ישראל בשלהי השלטון העות'מאני. בתוך ספראי, ז., פרידמן, א. ושוורץ, י. (עורכים). **חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל** (ע' 343-353). רמת גן.
- מילנר, ט. (2008). **זכרונותי מרמת גן בשנות ה-30 וה-40**. רמת גן.
- מרוזני, צ. ועמית כהן, ע. (2012). מודלים של תכנון שטחים פתוחים: סקירה השוואתית. **אופקים בגאוגרפיה**, 78, 153-180.
- משעל, מ. (1991). **רמת גן**. רמת גן.
- קריניצי, א. (1962). **בכח המעשה**. תל אביב: מסדה.
- קריניצי, א. (1970). **במו ידי**. רמת גן: מסדה.
- שטרן, ש. (1997). ריכרד קאופמן כמתכנן ערים ביישוב היהודי של ארץ ישראל בראשית תקופת המנדט. בתוך ספראי, ז., פרידמן, א. ושוורץ, י. (עורכים), **חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל** (365-390). רמת גן.
- שר-שלום, א., עמית, ע., ששון, א., ריש, ר. ופלד, י. (2010). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים.
- Alanen, A.R. and Melnick, R.Z. (2000). Introduction: Why cultural landscapes preservation?. In Alanen, A.R. and Melnick, R.Z. (Eds.), *Preserving Cultural Landscapes in America* (pp. 1-21). Baltimore.
- Antrop, M. (2005). Why landscapes of the past are important for the future. *Landscape and Urban Planning* 70 (1-2), 21-34.
- Schuyler, D. and O'Donnel, P.M. (2000). The history and preservation of urban parks and cemeteries. In Alanen, A.R. and Melnick, R.Z. (Eds.), *Preserving Cultural Landscapes in America* (pp. 70-93). Baltimore.
- Tal, E. (1995). The garden city idea as adopted by the Zionist establishment. In Fiedler, J. (Ed.), *Social Utopias of the twenties: Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the New Man* (pp. 64-70). Tel Aviv.
- Ward, S.V. (Ed.) (1992). *The Garden City: Past, Present and Future*. London.
- החברה להגנת הטבע. (2009). טבע עירוני ברמת גן. מאתר עיריית רמת גן: <http://www.ramat-gan.muni.il/ירוקה/default.htm>